

toğrafta bu bölümün dışarıya geniş bir kemerle eyvan biçiminde açıldığı görülür. Minaresi son cemaat yerinin sol duvarına bitişikti. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Yıldız Sarayı albümlerinden birinde (nr. 90.761), testere dişi şeklinde tuğladan çıkmalı şerefesi olan şaşılacak derecede bodur minare görülmektedir. 1300 (1882) yılına doğru çekildiği tahmin edilen bu fotoğraftan sonra minare yıkılmıştır. Nitekim Otto-Dorn'un yayımladığı eski bir resimde de minare yalnız temelleri kalmış bir yıkıntı halinde görülmektedir.

Harim kısmına geçit veren kapının üstünde, herhalde Antik döneme veya Bizans çağına ait tepesi kemerli bir mermer üzerine sülüs hatla yazılmış, günümüzde İznik Müzesi'nde korunan dört satırlık kitâbesi bulunuyordu. Son cemaat yerinin üstü kiremit kaplı, çift meyilli bir çatı ile örtülmüştü.

Hacı Hamza Bey Mescidi'nin harim kısmı hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak iki eski fotoğraf bu bölümü örten kubbenin biçimini belli eder. Türk mimarisinde görülmeyen bir şekilde bu kubbe kasnaksız olarak harimin üstünü kapatır. Taeschner de bunun orijinal olup olmadığı hususunda şüpheye düşmüştür. 1882'ye doğru çekilen fotoğraftan sonra, kiremit örtülü olan kubbenin kabuğu üzerinde dört pencere açılmış olduğu görülür. Mescid, buradaki cadde ve yaya kaldırımının yapılması sırasında zeminden oldukça aşağıda kaldığı için halk tarafından Çukur Cami olarak adlandırılmıştı.

Mescidin yakınında Hamza b. Erdemşah'a ait türbenin sülüs hatla üç satır halinde yazılmış, günümüzde İznik Müzesi'nde bulunan Arapça kitâbesinden bânisinin devrin ileri gelenlerinden olduğu

ve inşa tarihi dışında bir bilgi elde edilememektedir. Türbe, eski bir fotoğrafta pek azı görülebildiği kadarı ile Selçuklu kümbetleri gibi üstü taştan sivri bir külahla örtülü bir yapı idi. Kare bir planı olan ve belki de açık türbe şeklinde dört cephesi açık bulunan türbenin giriş kısmında, Taeschner'in İlkçağ'a ait devşirme malzeme olduğunu zannettiği söveler kullanılmıştı.

İznik'te bundan başka aynı hayratin evkafından olduğu söylenen büyük bir çift hamam vardır (bk. HACI HAMZA HAMAMI).

Taeschner, türbe ile mescid arasında eski bir çeşme ile çok sayıda mezar taşı tesbit etmiştir. Makalesinde bildirdiğine göre bu kabirlerden ikisi Hacı Hamza'nın torunları Sinan b. Ahmed ile (Cemâziyelâhîr 793/Mayıs 1391) Hatice'ye (Cemâziyelâhîr 805/Ocak 1403) aittir. Ayrıca kırık ve eksik bir şahidede, 821'de (1418) vefat eden Şeyh Kutbüddin b. Mehmed adını veren bir kitâbe görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa 1937, s. 161-162; K. Otto-Dorn, *Das Islamische Iznik*, Berlin 1941, s. 18-20, plan 6, lv. V/3 (kitâbe), VI/1, 2 (genel); Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsi I*, s. 162-163 (mescid), rs. 219-221 (kitâbesiyle), s. 179 (türbe); a.m.lf., "Orhan Gazî Devrinde Mi'mârî", *Aİ İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, Ankara 1956, s. 121-122, rs. 12-15; Semavi Eyice, *İznik: Tarihçesi ve Eski Eserleri*, İstanbul 1988, s. 35; F. Taeschner, "Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie, Die Baugruppe Hamza Beg in Iznik und ihre Inschriften, die ältesten sicher datierbaren Baudenkmäler der Osmanen", *Isl.*, XX/2 (1932), s. 109-116.

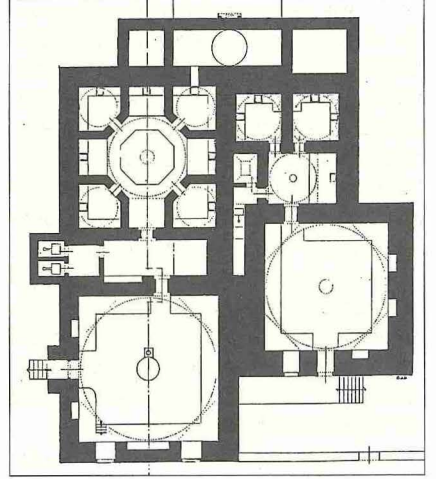

SEMAVİ EYİCE

HACI HAMZA HAMAMI

İznik'te XV veya XVI. yüzyılda yapılmış çift hamam.

Şehrin içinde Ayasofya ile Mahmud Çelebi camileri arasında kalan alanda bulunmaktadır. Üzerinde bir kitâbe olmadığından hangi tarihte ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemekle beraber öteden beri İznik'te ilk Türk eseri olan Hacı Hamza Bey Mescidi evkafından olduğu ileri sürülerek böylece adlandırılmıştır. Bu kasabada I. Murad'ın yaptırdığı bir hamam daha vardı. Bazı araştırmacılar, İstanbul kapısına giden ana caddenin sol tarafında mevcut, planı çıkarılamaz durumdaki kalıntının Murad Hüdâvendigâr'ın hamamına ait olduğunu ileri sürerler. Bir kıs-

Hacı Hamza Hamamı'nın planı (Ülgen, I, rs. 85-A)

mı ise Hacı Hamza Hamamı'nın gerçekte Murad Hüdâvendigâr Hamamı olduğu görülmektedir. Ancak İstanbul kapısına giden yolun kenarında bulunan ve K. Otto-Dorn tarafından bir tekke sanılarak böylece tanıtilen çift kubbeli büyük binanın bir hamam olduğu tarafımızdan tesbit edilerek tam planı çizilmiş ve bunun kaynaklarda adı geçen Büyük Hamam olduğu ortaya konulmuştur. Bu durumda Hacı Hamza Hamamı'nın tarih içindeki yeri tam olarak aydınlığa çıkmamıştır. Evliya Çelebi, 1058'de (1648) uğradığı İznik'te iki çift hamamın olduğunu bildirir. Bütün Osmanlı dönemi boyunca çalışan bu hamam, 1930'lardan sonra Vakıflar İdaresi tarafından belediyeye satılmış, belediye bir süre burasını depo olarak kullanmış, daha sonra tekrar işletilmeye başlanmıştır. Ancak 1987'de hamamın, dış yüzeyleri süslemeli mermer kurnaları yerlerinden söküldüğü gibi içinde de tarihî değerine uymayan müdahaleler yapılmıştır.

Hacı Hamza Hamamı'nın önce erkekler bölümünün yapıldığı, bir süre sonra da kadınlara mahsus kısmın ilâve edildiği A. Saim Ülgen tarafından ileri sürülmüştür. Duvar örgüsünde belirli bir ekleme izi tesbit edilmedikçe böyle bir var sayımı kabul etmeye imkân yoktur. Ülgen'in, erkekler bölümüne nisbetle kadınlar kısmının daha küçük oluşunu gerekçe olarak göstermesi de yeteri kadar inandırıcı değildir. Pek çok çift hamamda kadınlar kısmının daha küçük ölçülerde yapıldığı bilinmektedir.

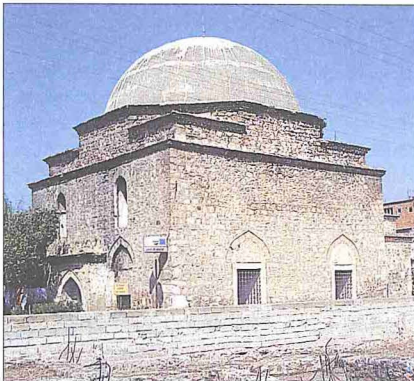
Hacı Hamza Bey Mescidi ve Türbesi'nin yıkılmadan önce çekilen bir fotoğrafı (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90761)

Hamamın erkekler kısmının girişi yan cephede olan kare planlı bir soyunma yeri (camekân) vardır. Bunun ortasında fiskiyeli bir şadırvan bulunur. Yaklaşık çapı 9,50 metreye yakın bir kubbe ile örtülü olan bu büyük mekân, iki cephesindeki üç pencereden ve kubbe tepesindeki aydınlık fenerinden ışık alır. Kare mekândan kubbeye geçiş, köşelerde içleri dilimli tromplarla sağlanmıştır. Trompların başlangıçlarında ise mukarnaslı pandomentifler vardır. Dar bir kapı ile geçilen ılıklik, birçok hamamın aksine bir kemerle ayrılmış gösterişsiz iki küçük bölümden ibarettir. Burada solda iki göz halinde bir çift helâ olup bunlar dışarıya çıkıntı teşkil eder. K. Otto-Dorn'un kitabındaki planda bu elemanlar ve bu çıkıntı gösterilmemiştir. Hamamın sıcaklık kısmı, Türk mimarisinde çok eski bir geleneğe dayanan dört eyvanlı tiptedir. Dört eyvanın köşelerinde her biri kubbe ile örtülü halvet hücreleri vardır. Bu kısmın alçak kubbesi de aydınlık fenerlidir.

Cephesi erkekler kısmından 5 m. kadar geride bulunan kadınlar kısmının kare planlı soyunma yerinin üstü yanındaki ne nispetle biraz daha küçük bir kubbe ile örtülmüştür. İlliklik tek kubbeli çok küçük bir mekândan ibarettir. Bu bölümle erkekler duvarı arasında kalan dar aralıkta tek gözden ibaret bir helâ yer alır. Bunun karşısında da aynalı tonozla örtülü ve tek kurnalı bir halvet hücresi bulunur. Kadınlar kısmının sıcaklığı büyük değildir. Sadece üzerleri kubbeli iki halvet hücresi-ne sahiptir. Böylece erkekler kısmında klasik Türk mimarisinin çok tanınmış bir şemasının uygulanmasına karşılık burada "E" tipi olarak adlandırılan çift halvet

Hacı Hamza Hamamı - İznik

hücreli düzenleme meydana getirilmiştir. Bu tipin örneklerine pek çok hamamda rastlanır. İstanbul'da günümüzde mevcut olmayan Çukur Çeşme Hamamı'nın kadınlar kısmı ile Saraçhanebaşı'ndaki İbrâhim Paşa, halen mevcut olan Sirkeci'deki Hoca Paşa ve Balat hamamları da aynı tipteydi.

BİBLİYOGRAFYA :

K. Klinghardt, *Türkische Bäder*, Stuttgart 1927, s. 50-52, rs. 57-59; K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik*, Berlin 1941, s. 89-95, rs. 39, 40, lv. 34, 35; *Iznik*, İstanbul 1943, s. 32-33; Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949, s. 132-134; S. Yıldız Ötügen v.dğr, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1986, IV, 202-204, 281-282, rs. 117-119; Semavi Eyice, *Iznik: Tarihçesi ve Eski Eserleri*, İstanbul 1988, s. 45-47 ve 3 resim; a.mlf., "Iznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD, XI/15* (1960), s. 99-120; A. Sâim Ügen, "Iznik'te Türk Eserleri", *VD, I* (1938), s. 68-69, rs. 85A-B, s. 86-87.

SEMAVİ EYİCE

HACI HÂŞİM BEY

(bk. HÂŞİM BEY).

HACI İBRÂHİM EFENDİ

(1826-1888)

Arapça'yı kısa sürede öğretmek için açtığı Dârü'tta'lim adlı mekteple şöhret bulan dil âlimi.

İstanbul Tophane'de doğdu. Hicaz Valisi Şerif Paşa'nın kâhyası İsmâil Efendi'nin oğludur. Şerif Paşa'nın Hicaz valiliğine tayin edilmesi üzerine babası ile birlikte Mekke'ye gitti. Orada zamanın meşhur âlimlerinden Muhammed Mahmûd eş-Şinkî'ti den Arap grameri, Arap edebiyatı ve belâgat tahsil etti. İstanbul'a dönünce Mektûbî-i Sadâret-i Âli Kalemî'nde memuriyete başladı. Daha sonra sırasıyla Erzurum'da divan kâtipliğiyle Cem'iyet-i Rûsûmiyye mümeyyizliği, Evkaf Nezâreti vâridat mümeyyizliği, Evkaf Meclisi İdare âzâlığı ve son olarak da Evkâf-ı Hümâyun vâridat müdürlüğü görevlerinde bulundu. Gözlerinden rahatsız olduğu için 1882'de kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. Aynı yıl Horhor'da, Arapça'yı Türkçe yazılan gramer kitaplarıyla kısa sürede öğretmek üzere Dârü'tta'lim adıyla rüşdiye seviyesinde iki yıllık özel bir okul açtı. Dârüşşafaka'da kitâbet ve belâgat, Mekteb-i Hukuk'ta belâgat-ı osmâniyye, ta'lim-i hitâbet dersleri okuttu. II. Abdülhamid'in iradesiyle 1887'de Mekteb-i Mülkiyye'ye edebiyât-ı osmâniyye hocası olarak tayin

edildi. Bu görevde iken vefat ederek Edirnekapı Mezarlığı'na defnedildi. "Gitti İbrâhîm Efendi Cennet'e" (1306/1888) mısra ile ölümüne tarih düşürülmüştür.

Kaynakların çok zeki ve çalışkan, İslâm kültürüne hakkıyla vâkıf bir kişi olarak tanıttığı Hacı İbrâhim Efendi'nin en önemli hizmeti Dârü'tta'lim'deki başarılı çalışmalarındır. İbrâhim Efendi, daha tahsil hayatı ve memuriyetleri sırasında Arapça öğretimi için harcanan zamanın fazla olduğunu, sürenin kısaltılabileceğini düşünmüş ve bu amaçla emekli olmadan önce Arapça sarfa dair *Tafsîlü'l-t-te'lif fi tavzihi mesâilî't-tasrif* (İstanbul 1289) adlı bir eser kaleme almıştı. Muallim Nâci, Abdurrahman Süreyyâ, Recâizâde Mahmud Ekrem, Kemalpaşazâde Said Bey, Ahmed Midhat, Abdülhak Hâmid, Ebûzziyâ Tefvîk, Mustafa Reşid Bey ve Keçecizâde Mâcid Paşa ile dil ve edebiyat konularında tartışmalara girmiş, yazılarını imza koymaya cesaret edemeyen muarızlarından birçoğu bu tartışmaları hakarete dönüştürerek her vesileyle onun ihtiyarlığından, bunaklığından, körlüğünden söz etmişlerse de İbrâhim Efendi fikirlerini, yayımladığı makalelerde cesaretle savunmuştur.

Arapça'nın kısa sürede öğrenilemeyeceği şeklindeki yaygın kanaatin yanlış olduğunu ileri süren Hacı İbrâhim Efendi bu dilin iki yılda öğretilebileceğini, iddiasının doğruluğunu ispata muktedir olduğunu savunmuş ve kimseden bir şey beklemeden bu hizmeti ifa edeceğini belirtmiştir (*Türkiye Maarif Tarihi*, III, 966). Dârü'tta'lim'de, Arapça dil bilgisi kitabı olarak kendisinin yazdığı *Sarf Tercümesi* ile *Nahiv Tercümesi* adlı eserleri, metin olarak da Vâkıdî'nin *Fütûhu's-Şâm*'ını ve Mâverdi'nin *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*'ini okutmuştur. İki yıl sonra gazetelere ilân vererek İstanbul ulemâsını mümeyyiz ve müşahit sıfatıyla imtihana davet etmiş, Ahmed Midhat, Ahmed Cevdet Paşa, Münif Paşa ve Mehmed Zihni Efendi gibi zamanın ileri gelen şahsiyetleri imtihanında hazır bulunmuş ve hepsi de takdirlerini bildirmişlerdir. Okulun öğrencilerinden Hersekli Hacı Mehmed Kâmil Bey, İmruülkays'ın *Mu'allakâs*'ını *Tercüme-i Muallakât-ı Seb'a* adıyla (İstanbul 1305), Midillili Ali Fuad da (daha sonra Maliye vekili olan Fuat Ağralı) Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Kitâbü'l-Ezkiyâs*'ını *Tuhfetü'l-ezkiyâ fi tercemeti Kitâbi'l-Ezkiyâ* adıyla (İstanbul 1308) Türkçe'ye çevirip yayımlamıştır. Birçok talebe yetiştiren Dârü'tta'lim, Hacı İbrâhim Efendi'nin vefatın-